

*Iulian GRIGORAȘ**

**CEILALȚI ÎNTRE EXTREMISMUL GRECESC ȘI
PRAGMATISMUL ROMAN**

The Others between Greek Extremism and Roman Pragmatism

Abstract: The description of foreigners is a practice which is constantly visible throughout what we call nowadays the classical antiquity. Greek and Roman writers depict in their works other peoples both in negative terms, but also in an idealized manner at times. However, the other nations always present and consider themselves to be the bearers of civilization.

Keywords: collective mental, literary tradition, the others, Greek extremism, Roman pragmatism

*

Încă din zorii existenței istorice a societăților umane, conștientizarea propriei realități a diverselor comunități s-a realizat întotdeauna în comparație cu „ceilalți”, ajungând astfel ca o entitate etnică să nu poată exista decât prin opoziție cu alte asemenea entități. Astfel, primele preocupări, nu foarte numeroase, de reprezentare, artistică sau literară, a unor caracteristici etnice distincte aparțin Orientului antic și confirmă experiența dobândită de statele din regiune în privința contactelor interculturale¹. Motivul unei astfel de abordări cu caracter etnografic a fost unul propagandistic, marile puteri, precum Egiptul, Assiria sau Regatul Achemenid, urmărind, printr-o abordare de această natură, să își demonstreze superioritatea față de „ceilalți”². De altfel, toate reprezentările altor popoare au fost

* Colegiul Tehnic "Dumitru Moțoc" Galați; iulian_grigoras@yahoo.co.uk.

¹ Skinner 2012, 13: „Although evidence for ethnographic imaginings can be found in the art and literature of the Ancient Near East, the self-conscious prose study of foreign peoples remains some thing of a rarity and, as such, a comparatively unique response to the experience of intercultural contact”.

² Skinner 2012, 10-12: „Egypt’s neighbors were almost invariably represented in one of two guises: subject nations rendering tribute to pharaoh or the vanquished barbarian – either dead or dying under the onslaught of pharaoh and his armies (a theme encapsulated in the „smiting pharaoh” motif) or bound and taken captive. Although rigorously subordinated to royal ideology and a dualistic mode of thought that saw Egypt as the center of the cosmos amid a sea of barbarians, empirical knowledge of foreign lands and peoples did, therefore,

generate de modalitatea în care acestea au interacționat cu poporul care realizează descrierea în cauză fiind, prin urmare, rezultatul dar și cauza diverselor tipuri de relații politice³.

Această practică a descrierii „celorlalți” s-a perpetuat și în lumea greco-romană, atât prin intermediul realizărilor artistice, cât și prin intermediul tradiției literare. Obiceiul descrierii străinilor este prezent în mod constant pe întreaga durată a ceea ce numim astăzi antichitate clasică. Cu toate acestea, atât grecii, cât și romanii nu au recunoscut formal etnografia ca un gen literar așa cum au făcut cu istoria sau tragedia. Descrierile etnice ale altor popoare în literatura clasică – uneori exagerate și improbabile – sunt mai des întâlnite sub forma unor digresiuni în narațiunile istorice și geografice⁴. Scriitorii greci și romani puteau reprezenta alte popoare atât într-o manieră negativă (ca sălbatici și necivilizați), cât și în manieră idealizată (ca simpli și nobili). Totuși, aproape întotdeauna, îi caracterizau pe „ceialți” într-un mod fundamental distinctiv față de ei înșiși, ca purtători ai civilizației căreia îi aparțineau⁵.

Trebuie spus însă că, pentru început, grecii au fost cei care au transformat imaginea „celuilalt” într-una dihotomică și polarizată a lumii cunoscute, această situație rezultând în urma grelelor încercări la care lumea elenă a fost supusă în

find (albeit limited) expression as part of a wider discourse that portrayed foreigners as unremittingly inferior”; „... Sargon’s subjects were, after all, being regaled with an account of the subjugation, humiliation, and defeat of Assyria’s neighbors ... ”; „ Further signs of ethnographic interest can likewise be found in the Apadana reliefs from Persepolis. Designed to illustrate the immense power and wealth of the Achaemenid empire, the reliefs depict twenty-three tribute-bearing delegations from regions as far-flung as Lydia and Arachosia, together with ushers in Persian and Median dress”.

³ Dench 1995, 10: „While, in antiquity, the world was 'mapped' as a reflection of the preoccupations of the society considering it, the kinds of relationships experienced with 'other peoples' are closely bound up with the images made of them, relationships having an effect on images, and images having an effect on relationships”.

⁴ Mattern 1999, 78: „Those who study ancient literature are right to point out that the genre of ethnography – even when it appears, as it almost always did in the Roman period, as a digression in a historical narrative – was much more tolerant of the exaggerated, marvelous, or unlikely than the genre of history”.

⁵ Wells 1999, 100: „On a more general level, Roman and Greek writers perceived a fundamental difference between their literate civilizations and the groups they called barbarians – peoples of other regions who did not speak Latin or Greek and who practiced customs they regarded as peculiar. The ancient authors represented this difference in two opposite ways. Sometimes they portrayed barbarians as savage, uncouth, uncivilized peoples who behaved in unpleasant fashion. Other times, the authors idealized them as noble, simple peoples unspoiled by sophisticated lifestyles. But always they represented them as essentially different from the Romans and the Greeks”.

timpul războaielor purtate împotriva Regatului Persan⁶. Secolul al V-lea a.Chr. a fost momentul în care s-a născut practic termenul prin care grecii vor aborda relațiile cu toate popoarele cu care vor interacționa, și anume acela de βαρβαρος⁷. Deși a pornit de la o observație de natură strict lingvistică⁸, imaginea *barbarului* reprezintă un concept fundamental, ea fiind nu doar expresia imediată a contactelor dintre cultura grecească cu purtătorii altor culturi, ci și promovarea concepției cu caracter binar a societății umane și a istoriei⁹.

Prin urmare, războiul împotriva *barbarilor*¹⁰, în special contra persanilor, a jucat un rol istoric major și, mai mult decât atât, a avut importante implicații mitologice în definirea identității grecești¹¹. Treptat, noțiunea de *barbar* tinde, cel puțin în viziunea grecilor, să cuprindă toate popoarele care se situează în afara lumii locuite de aceștia, indiferent de gradul de organizare social-politică ori de standardul de civilizație promovat de populația în cauză¹². În acest context, nu miră pe nimeni

⁶ Dench 1995, 11: „By the fifth to fourth centuries, the Greek / barbarian polarity, strengthened through conflict with and victory over Persia, is a major frame of reference for depicting relationships with *other peoples*. [...] This polarity does not, of course, function as a barrier between a permanent set of Greeks on one side and *barbarians* on the other. As the terms in which the polarity is defined are cultural, rather than somatic, it is possible for barbarians to become accepted as Greeks, and this in fact happens in the case of the southern Italian town of Petelia in the course of the second century B.C.”.

⁷ Mattern 1999, 70: „This is the genre of ethnography, which was invented by the Greeks in the fifth century B.C.; they also invented the term *barbarian*, to denote non-Greeks”; vezi și Ruge, *Barbaroi*, RE, Bd. II 2, 2858.

⁸ Brunaux 2007, 33: „*Barbaros* pentru grec, înseamnă deci străinul, cel care nu-i vorbește limba și care, ca atare, nu-i împărtășește nici cultura”.

⁹ Tuplin 1999, 47: „Everyone knows Greeks divided the world into two unequal parts, Greeks and barbarians, and anyone who studies Greek literature discovers that Greeks largely regarded themselves as better than barbarians”.

¹⁰ Justificarea războiului împotriva *barbarilor* este una din preocupările marilor filosofi antici, un exemplu elocvent fiind cel al lui Platon, care nu ezită să îi îndemne pe greci să uite disensiunile dintre ei pentru că astfel ar putea mai ușor face față *barbarilor*; *Republica*, 5. 469: „Însă cum se vor purta oștenii noștri cu dușmanii? ”, „Adică? ”, „Mai întâi în privința sclaviei: ți se pare drept ca grecii să înrobească cetăți grecești, sau e mai bine ca ei să nu îngăduie nici măcar altor cetăți să facă așa ceva, în măsura posibilului, și să se obișnuiască să cruțe neamul grecesc, băgând însă de seamă să nu fie înrobit de barbari.? ”, „Această cruțare trebuie să aibă, întru totul, precumpănirea! ” – spuse. „Așadar, /cetățenii noștri/ să nu posede vreun sclav grec și să-i sfătuiască aceasta și pe ceilalți greci? ”, „Întru totul, – vorbi el – căci astfel grecii s-ar putea mai lesne împotrivi barbarilor și s-ar lăsa unii pe alții în pace.”.

¹¹ Riggsby 2006, 216: „Wars against *barbarians*, especially Persians, had played a large historical role and an even larger mythical one in defining Greek identity”.

¹² Cartledge 1993, 11: „Beginning at the highest level of generality, the Classical Greeks divided all humankind into two mutually exclusive and antithetical categories: Us and Them, or, as they put it, Greeks and barbarians. In fact, the Greek barbarian antithesis is a strictly

faptul că, în orice descriere a „celorlalți” întâlnită în operele autorilor greci, se face simțit un puternic sentiment de mândrie față de realizările propriei civilizații, sentiment dublat de ideea clară de superioritate a culturii grecești în fața tuturor celorlalte culturi¹³.

Colonizatori prin excelență, grecii au conștientizat, încă de foarte devreme, existența „celuilalt”, aceasta deoarece „cunoașterea topografiei coloniilor și punctelor comerciale, ca și rutelor și căilor maritime care-i legau de metropolă ține deja de un interes vital. Mai mult, foarte rapid, s-a impus nevoia cunoașterii și a ținuturilor limitrofe avanposturilor grecești îndepărtate. A descoperi fruntariile lumii locuite a constituit, în cele din urmă, un adevărat ideal”¹⁴.

„Celălalt” era, pentru vechii greci, un vecin neliniștit, cu apucături neobișnuite, de care trebuiau să țină seama. Toate aceste constatări izvorau dintr-o necesitate vitală, impusă de perspectiva practică a modului de viață grecesc. „Geniul lor a constat în a accepta ideea că „celălalt”, vecin, dar *barbar*, avea felul lui original de a vedea lucrurile, care-i permitea să exploreze domenii necunoscute sau doar bănuite”¹⁵.

Cu toate acestea, este evident că trebuie să îi credităm tocmai pe autorii greci ca fiind creatorii unor stereotipii repetate, sau mai bine spus păstrate, în discursul etnic, de generații succesive de intelectuali, toate acestea generând prejudecăți consistente în abordarea problemei „celorlalți”, situație care se va perpetua și în lumea modernă, ajungându-se până la teoriile rasiale¹⁶. Prejudecățile grecești sunt cu atât mai surprinzătoare cu cât acestea au continuat să existe chiar și atunci când lumea hellenistică devenise parte a spațiului controlat de Roma¹⁷. În

polar dichotomy, being not just contradictory, but jointly exhaustive and mutually exclusive. Greeks + barbarians = all humankind”.

¹³ Gruen 2011, 1: „The denigration, even demonization, of the “Other” in order to declare superiority or to construct a contrasting national identity is all too familiar”.

¹⁴ Brunaux 2007, 34-35.

¹⁵ Brunaux 2007, 36.

¹⁶ Snyder 2003, 3: „When Greek and Roman authors use labels like Celts and Britons, they ignore tribal or regional diversity in order to contrast for their audiences the exotic/uncivilized barbarians with the familiar/civilized Mediterranean peoples. This kind of stereotype was perpetuated by modern imperialists, and is reflected in nineteenth-century racial theory”.

¹⁷ Trzaska-Richter 1991, 12: „Eine besondere Kategorie von Vorstellungen bildet das Vorurteil. Unter diesem Begriff wird allgemein ein vorschnelles Urteil über eine Person, eine Personengruppe oder ein anderes Objekt verstanden. Die Bildung von Vorurteilen wird durch den Hang der Vorurteilsträger zur Verallgemeinerung begünstigt, der in der Regel zu einer stark vereinfachten Sichtweise führt, d.h. Erfahrungen, die mit einem Individuum gemacht werden, werden auf alle Mitglieder der Gruppe übertragen, der das Individuum angehört. Vorurteile sind häufig in solchen Bereichen anzutreffen, in denen die eigene, unmittelbare Erfahrung nur begrenzt möglich ist, z.B. bei der Beurteilung von Angehörigen

aceste condiții, grecii nu renunță la reprezentarea bipolară a lumii, incluzându-i, de cele mai multe ori și fără remușcări, pe romani în rândul barbarilor¹⁸. Printre cele mai interesante exemple se numără cel al geografului Strabon, care, în epoca lui Augustus, nu uită să păstreze în opera sa distincția clară între greci și barbari¹⁹. Exemplul acestuia a fost urmat, în mod surprinzător, cu aproape un secol mai târziu, de un respectabil cetățean roman de origine greacă, Arrianus²⁰, care, elogiindu-l pe Alexandru cel Mare²¹, nu ezită să îi așeze pe romani în rândul *barbarilor*²².

Nu este o noutate faptul că romanii cunoșteau destul de bine ideile despre „ceilalți” promovate de greci. Educația romană, ca și literatura de altfel, au ca model realitățile similare din lumea hellenică, locul unde s-a născut ceea ce latinii numeau *humanitas*, ca noțiune teoretică ce trebuia să distingă lumea civilizată de

fremder Völker. Infolge von stereotypen Betrachtungsweisen werden z.B. einer Volksgruppe bestimmte Eigenschaften von vornherein zugeschrieben, die sich selbst bei widersprüchlichen Erfahrungen nur schwer korrigieren lassen. Ein starres, aus verschiedenen Vorstellungen zusammengesetztes Bild engt somit das Wahrnehmungsfeld ein. Die stereotypen Vorstellungen werden um so wichtiger für die eigene Orientierung, je weiter der Bereich, auf den sie angewandt werden, von der unmittelbaren persönlichen Erfahrungswelt des Individuums entfernt ist”.

¹⁸ Balsdon 1979, 30: „The Greeks had always divided and, Roman empire or no Roman empire, were always to divide humanity into two sections, Greeks and barbarians, and the Romans were on the wrong side of that divide. Translation from Greek into Latin was 'vertere barbare'. The Greek division of mankind into Greeks and barbarians might be explicable as simply a division into those who were and those who were not Greek”.

¹⁹ Strabo 6.1.2: „τῶν δὲ Σαυιτιῶν αὐξηθέντων ἐπὶ πολλὰ καὶ τοὺς Χῶνας καὶ τοὺς Οἰωτροὺς ἐκβαλόντων, Λευκανοὺς δ' εἰς τὴν μερίδα ταύτην ἀποικισάντων, ἅμα δὲ καὶ τῶν Ἑλλήνων τὴν ἑκατέρωθεν παραλίαν μέχρι πορθμοῦ κατεχόντων, πολλὸν χρόνον ἐπολέμουν οἱ τε Ἕλληνας καὶ οἱ βάρβαροι πρὸς ἀλλήλους.”; Strabon 10, 3, 9: „κοινὸν δὴ τοῦτο καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων ἐστὶ τὸ τὰς ἱεροποιίας μετὰ ἀνέσεως ἑορταστικῆς ποιῆσθαι, τὰς μὲν σὺν ἐνθουσιασμῶ τὰς δὲ χωρὶς, καὶ τὰς μὲν μετὰ μουσικῆς τὰς δὲ μὴ, καὶ τὰς μὲν μουσικῶς τὰς δὲ ἐν φανερώ: καὶ τοῦθ' ἡ φύσις οὕτως ὑπαγορεύει.”; pentru versiunea în limba română, Strabon, *Geografia*, vol. I-III, traducere, notițe introductive, note și indice Felicia Vanț-Ștef, București, 1972-.

²⁰ Schwartz, *Arrianus*, RE, Bd. II 1, nr. 9, 1230-1247.

²¹ Kaerst, *Alexandros*, RE, Bd. I 1-2, nr. 10, 1412-1484.

²² Arrianus, *Anabasis* 1.12.4: „ἔνθα δὴ οἱ τοξόται βάλλοντες τοὺς προεκθέοντας τῶν Θρακῶν ἀνέστελλον: καὶ ἡ φύλαξις προσμίξασα οὐ χαλεπῶς ἐξέωσεν ἐκ τῆς χώρας ἀνθρώπους ψιλοὺς καὶ κακῶς ὀπλισμένους βαρβάρους, ὥστε Ἀλέξανδρον ἀπὸ τοῦ εὐωνύμου ἐπάγοντα οὐκέτι ἐδέξαντο, ἀλλὰ ῥίψαντες ὡς ἐκάστοις προὔχῳρει τὰ ὄπλα κατὰ τοῦ ὄρους ἔφυγον”. Asupra atitudinii lui Arrianus, vezi Balsdon 1979, 31: „Even Arrian made it when in the introduction of his *Anabasis of Alexander* he wrote that Alexander was a *nonpareil*, that no Greek or barbarian had ever matched his achievements. There is no need to see this as a dirty stab in the back at the Romans, at the dead Trajan perhaps, on the part of one of their Greek friends, a man who was himself a distinguished Roman citizen”.

ceea ce se află dincolo de ea.²³ Romanii au preluat stereotipiile grecești în privința „celuilalt”²⁴, dar au căutat să utilizeze producțiile etnografice în scopuri imediate, urmărind, mai degrabă, natura practică a informațiilor decât reprezentarea teoretică a universului înconjurător. În aceste condiții, se explică lipsa unei structurări clare a lumii²⁵, de genul celei folosite de greci, așa încât cuvântul *barbar* are mai degrabă o conotație comportamentală decât una etnică²⁶, romanii lipsindu-se de ideile legate de puritatea etnică promovate pe scară largă în lumea grecilor²⁷.

Romanii au dovedit o abilitate deosebită când își scoteau în evidență valorile specifice, calitățile și caracterul. În mod regulat, unicitatea poporului roman se regăsește în discursul liderilor lor politici precum și în scrierile intelectualilor. Contrastul cu alte popoare a fost utilizat pe scară mare, ca de altfel în toate culturile antice, în dezvoltarea percepției proprii conștiințe etnice. Istoria Romei prezintă, la urma urmei, un curs care a fost stabilit ca urmare a implicării în conflicte cu alte culturi încă de la început. Etruscii și grecii au avut o prezență semnificativă în Peninsula Italică, în zorii existenței tânărului oraș. Expansiunea teritorială pe pământ italic a determinat întâlnirea cu sabinii, samniții, oscii și alții. Expunerea la cultura feniciană în nordul Africii, la cea gallică în nordul Italiei, contactul cu grupurile etnice mixte din Sicilia, Sardinia și Spania au precedat și, uneori, s-au suprapus epocii marilor angajamente în lumea estică a grecilor. În acest context, importanța diferențierii caracteristicilor specific romane a fost considerată o urgență²⁸.

²³ Balsdon 1979, 38: „Apart from the treasure-house of classical Greek literature, Roman literature and education themselves were based on Greek, and no educated Roman could deny the fact; Greece was the home of *humanitas*, and even in the contemporary world the *humanitas* of the Greek set him apart from the *barbarae nationes*”.

²⁴ Syed 2005, 360: „Romans held some ethnic stereotypes about foreign peoples that contributed to Roman views about them”.

²⁵ Gruen 2006, 460: „Indeed, the Romans had no term for non-Roman”.

²⁶ Riggsby 2006, 215: „Latin *barbarus*, unlike Greek βάρβαρος, is much more a substantive behavioral category than a collective, ethnic one”.

²⁷ Gruen 2006, 460: „Roman traditions did not claim purity of lineage. Distinctiveness of blood or heritage never took hold as part of the Roman self-conception”.

²⁸ Gruen 2006, 459: „Romans had a penchant for stressing their special values, qualities, and character. The assertions of leaders and the writings of intellectuals regularly affirmed their distinctiveness. A contrast with other peoples loomed large in the development of a self-perception. The history of Rome had, after all, taken shape in a setting that involved confrontations with other cultures right from the start. Etruscans and Greeks had a significant presence in the Italian peninsula in the formative years of the young city. Territorial expansion within Italy brought encounters with Sabines, Samnites, Oscans, and others even before Romans moved abroad. Exposure to Phoenician culture in North Africa, to Gauls in northern Italy, to mixed ethnic groups in Sicily, Sardinia, and Spain, preceded (and overlapped with) the great era of engagement with the Greek world of the east. The importance of differentiating Roman features took on greater urgency”.

Este, însă, important să amintim aici faptul că, pentru romani, viziunea asupra „celuilalt” este în legătură nemijlocită cu tipul lucrării în care se regăsește excursul etnografic, cu categoria de public căruia îi este adresată scrierea sau descrierea respectivă și, nu în ultimul rând, cu conjunctura evenimentelor față de care își face apariția informația în cauză²⁹.

Evident, romanii recurg la insulte, convenții și clișee atunci când îi descriu pe „ceilalți” și, chiar dacă ei nu se îndoiesc niciodată de superioritatea lor față de popoarele asimilate sau națiunile supuse³⁰, promovarea propriei imagini etnice nu se mai întemeiază pe discreditarea, ca să nu mai vorbim de excluderea, străinilor. Mai mult, Roma își construiește legendele primordiale pe mituri care îi plasează originile în lumea greacă, drept dovadă fiind asemănarea dintre tradiții și credințe. De aceea, romanii au fost capabili să își țină la loc de cinste foștii inamici sau să împartă privilegiile civice cu imigranți care se prezintă, ca înfățișare, comportament sau istorie, cu totul diferit³¹.

Prin urmare, viziunea exclusivistă a grecilor despre *ceilalți* și profunda iubire de sine, de care aceștia au dat dovadă, au fost piedici de netrecut pentru mentalul lor colectiv. Creatorii uneia dintre cele mai frumoase culturi antice au rămas, astfel, închiși în spatele zidurilor propriilor cetăți, incapabili să își lărgescă orizontul politic și să creeze un stat care să poată fi considerat o mare putere.

Roma, pe de altă parte, a depășit cu succes gelozia și egoismul manifestat vis-à-vis de propria cetățenie. Din acest motiv, *ceilalți* au reprezentat un instrument propagandistic utilizat, după caz, cu valențe pozitive sau negative, instrument care, alături de tradiționalul pragmatism roman, a dus la crearea uneia dintre cele mai mari puteri ale antichității mediteraneene.

²⁹ Syed 2005, 370: „Roman representations of ethnic others can be found in numerous different contexts, and they depend on factors that have more to do with the Roman cultural context within which they are found than with the foreigners depicted. [...] Even within a given text, representations of ethnic others are always an aggregate of converging discourses that contribute various elements”.

³⁰ Syme 1958, 527: „The *virtus* of the Roman People prevailed everywhere, subduing the kings and the nations”.

³¹ Gruen 2006, 475: „Romans, of course, indulged in slurs and stereotypes, conventions and clichés, in describing the characteristics of others. They never doubted their superiority over the peoples they had absorbed and the nations they had subdued. But their self-image did not require disparagement, let alone exclusion, of the alien. Once one departs from the commonplaces and conducts a deeper probe, a very different picture emerges. Romans embraced legends that traced their origins to Greeks and Trojans, appropriated (and acknowledged) cults, traditions, and honored figures from abroad, freely bestowed franchise upon foreigners, held even former enemies in high regard, and shared civic privileges with immigrants of altogether different appearance, demeanor, and history”.

Bibliografie

- Balsdon, J. P. V. D. 1979: *Romans and Aliens*, Chapel Hill.
- Brunaux J.-L. 2007: *Druizii. Filosofii printre barbari*, București.
- Cartledge P. 1993: *The Greeks: A Portrait of Self and Others*, Oxford.
- Dench E. 1995: *From Barbarians to New Men. Greek, Roman, and Modern Perceptions of Peoples of the Central Apennines*, Oxford.
- Gruen E. S. 2006: *Romans and Others*, în N. Rosenstein and R. Morstein-Marx (eds.), *A Companion to Roman Republic*, Blackwell.
- Gruen E. S. 2011: *Rethinking the Other in Antiquity*, Princeton.
- Mattern S. P. 1999: *Rome and the Enemy*, Berkeley.
- Riggsby A. M. 2006: *Caesar in Gaul and Rome. War in Words*, Austin.
- Skinner J. 2012: *The invention of Greek ethnography: ethnography and history from Homer to Herodotus*, Oxford.
- Snyder C. A. 2003: *The Britons*, Blackwell.
- Syed Y. 2005: *Romans and Others*, în Stephen Harrison (ed.), *A Companion to Latin Literature*, Blackwell.
- Syme R. 1958: *Tacitus*, vol. II, Oxford.
- Trzaska-Richter C. 1991: *Furor teutonicus. Das römische Germanenbild in Politik und Propaganda von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert n. Chr.*, Trier.
- Tuplin C. 1999: *Greek Racism? Observations on the Character and Limits of Greek Ethnic Prejudice*, în G. Tsetschladze (ed.), *Ancient Greeks. West and East*, Leiden.
- Wells P. S. 1999: *The Barbarians Speak*, Princeton.